հատ զեյթունցի տանեի հետ, անոնք չերևի ունեին, կարելի է ամանին տակեն, քովերեն բան մը փրցունեին»[61]։

Եթե 61-րդ հոդվածի մեջ Ջերազը նշմարում էր մի դրական եզր՝ այն է Հայկական հարցի միջազգային հարց դառնալը, ապա Խրիմյանը հենց դրանում էր զգում նրա ողջ բացասական շունչը, որն Աբդուլ Համիդ II-ի համար դարձավ հայ ժողովրդին ծրագրված ոչնչացնելու առավել գործուն խթան։ Արևմտահայ ժողովրդին փրկելու անվան տակ հորինված այդ հոդվածը, իրականում դարձավ նրա դեմ ուղղված չարիք։ Սպառնացող աղետը բավական շուտ տեսավ ու սթափվեց Գր. Օտյանը. «Հաջողեցանք 61-րդ հոդված մը դնել տալ Պերլինի դաշնագրին մեջ, իցիվ թե հաջողեինք ջնջել զայն»[62]։ Ստ. Փափազյանը, վրդովված, Ազգային ժողովում զինված պայքարի կոչ էր անում, Նա մատնացույց էր անում բալկանյան ժողովուրդներին, որոնք զենքը ձեռքներին պայքարեցին և հաջողության հասան։ Եվ որովհետև հայերը աղերսում են այն ամենը, ինչ բալկանյան ժողովուրդները զենքը ձեռքներին պահանջում են, ուստի հայերին «կը զլացվի ամեն հավասարության իրավունք»[63]։ Կոնգրեսից հիասթափված Գ. Սրվանձտյանցը, հայ ժողովրդի մտավոր վերածնության ու ազատագրական պայքարի մեջ տեսնելով նրա փրկությունը, գրում էր. «Հայաստանի մեջ է բուն հայկական խնդիրը, մենք Պերլինի մեջ կորսնենք զայն»[64]։ Արևելահայ լիբերալ-դեմոկրատիան «Մշակի» շուրթերով մարգարեանում ու պատգամում էր. «Մեզ վրա հույս պետք է դնենք և ոչ թե Բեռլինի։ Այն ազգը, որն ինքն իր վրա հույս չունի, նա ապագա չունի»[65]։

3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԵՎ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Դառը փորձը վերջապես համոզեց հայ գործիչներին, որ եվրոպական պետություններն ամենևին էլ քրիստոնյա ժողովուրդների փրկիչները չեն, ինչպես մինչ այդ կարծում էին շատերը։ Եվ որ նրանց համար իրենց շահերից դուրս ոչինչ գոյություն չունի։

Արևմուտքի առաջադեմ շատ գործիչներ հանդես էին գալիս հայկական դատի պաշտպանությամբ, բայց նրանց ազնիվ ու ոգեշունչ ելույթները լոկ բարոյական աջակցություն էին անհավասար գոտեմարտի ելած հայ ժողովրդին։ Մինչդեռ այդ տերությունների կառավարություններին ու նրանց ետևում կանգնած իշխող դասակարգերին ղեկավարում էր սեփական շահախնդրությունը։

Հարցի ակունքները թաքնված էին եվրոպական բուրժուազիայի Թուրքիայում ունեցած բազմատեսակ շահերում։ Անգլիական կապիտալի հետ միասին ներխուժելով և ընդգրկելով Թուրքիայի տնտեսության մի շարք կարևորագույն ոլորտները, այնտեղից հսկայական տոկոսներ կլանող ֆրանսիական բուրժուազիան շահագրգռված էր Թուրքիայի ամբողջականության պահպանմամբ։ Սկսվում էր գաղութների նվաճման համար կապիտալիստական

---

61 «Արմենիա», 1888—1889, № 47։

62 Ա. Ալպոյաճյան, Պատմություն Մալաթիո հայոց, Պեյրութ, 1961, էջ 836։

63 «Ատենագրությունք ազգային ժողովո», 1878—1879, էջ 351—352։

64 Գ. Սրվանձտյանց, Թորոս աղբար..., մասն Ա, էջ 270։

65 «Մշակ», 1879, № 125։

երկրների անօրինակ վազքը։ Ֆրանսիական բուրժուազիայի հայացքը հառած էր Աֆրիկայի ու Ասիայի մի շարք երկրների վրա, որոնց զավթումը «կենսական անհրաժեշտություն» էր համարվում։

Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստր Վ. Ն. Վադդինգտոնը խոստացավ պաշտպանել հայ ժողովրդի օրինական պահանջները։ Բայց ահա երբ կոնգրեսի ետնախորշում Բիքոնսֆիլդը նրան հանձնեց Թունիսի զավթման երաշխիքը, նա մոռացավ հայկական հարցը պաշտպանելու իր խոստումը։

Անգլիական նվաճողական դիվանագիտության համար գրոշի արժեք չունեին հայերին տված հավաստիացումները։ 1878 թ. հուլիսի վերջերին լորդերի պալատում ամփոփելով Բեռլինի կոնգրեսի արդյունքները, առաջին մինիստրը հայտարարում էր, որ իրենք Թուրքիայի ասիական մասում հատուկ շահագրգռվածություն ունեն իրենց հնդկական տիրապետության ապահովության իմաստով, և որ Անգլիան պարտավոր էր պաշտպանել Թուրքիային։

Անգլիական դիվանագիտությունը բնավ շահագրգռված չէր ինքնավար Հայաստանի ստեղծմամբ, որը, նրա կարծիքով, կդիմանար չափազանց կարճ և վաղ թե ուշ կմիացվեր Ռուսաստանին, ձախողելով Անգլիայի բոլոր դիտավորությունները։ Հայերին ինքնավարություն պահանջել հորդորող Լեյարդը 1878 թ. մայիսին՝ Բեռլինի կոնգրեսի նախօրյակին, Կ. Պոլսից հայտնում էր Սոլսբերիին, թե Հայաստանի հայերը անկարող են ինքնավարության։ Ինքնավար Հայաստանը մեկ ամիս էլ չի դիմանա և ձեռքը կմեկնի Ռուսաստանին[66]։ Իսկ մեկ տարի անց՝ 1879 թ. հունիսին, նույն հասցեատիրոջն ուղղած հեռագրում Լեյարդը դժգոհությամբ հայտնում էր, որ հայերի նպատակն էր վերականգնել հայկական պետականությունը[67]։

Քրիստոնյա ժողովուրդների պաշտպանի դերում հանդես եկող անգլիական կառավարությունը ոչ միայն հովանավորում, այլև հետևողականորեն հրահրում էր Բ. Դուան կողմից կազմակերպված արյունոտ ջարդերը։ Զուր չէր «Դեյլի Նյուսի» թղթակից Մակգաանը հրապարակորեն մերկացնում Կ. Պոլսի անգլիական դեսպան Էլիոտի բանսարկություններն ու դավերը, ի լուր աշխարհի հայտարարելով, թե նա մեղսակից է Թուրքերի հետ և պատասխանատու բուլղարական կոտորածների համար[68]։

Նույն ձևով էին հայերը գնահատում Լեյարդի վարքագիծը։

«Մշակը» պատերազմի շրջանում և նրա ավարտից հետո հետևողականորեն հանդես էր գալիս Անգլիայի՝ փոքր ժողովուրդների նկատմամբ վարած քաղաքականության քննադատությամբ։ 1877 թ. ռազմաճակատի գոտում գտնվող հայ ազգաբնակչության ջարդերի մասին խոսելով, նա նշավակում էր Անգլիային, որը գոհ կլիներ, եթե բոլոր հայերն էլ կոտորվեին, և երկիրը անապատ մնար, «Միայն որ Անգլիան ճանապարհ ունենար դեպի Հնդկաստան, միայն որ այդ անապատը ուրիշ տերության ձեռքը չընկնի»։ Արծրունին Անգլիային մեղադրում էր Թուրքական շորերով Ռուսաստանի դեմ կռվելու, Թուրքիային զենք տրամադրելու և Արևելքում քրիստոնեությունը ջնջելու մտադրության մեջ[69]։

---

66 Տե՛ս Խ. Դարիկյան, Հայկական հարցը, էջ 323։

67 Տե՛ս «Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 г», М., 1896, стр. 57.

68 Տե՛ս Е. Д. Макгаан, Зверства в Болгарии, СПб., 1877, стр. 98—105.

69 Տե՛ս «Մշակ», 1877, № 50 և 1878, № 48, 126։

Անգլիացիները բացահայտ ազդարարում էին, թե «Սուլթանի թշնամիները մեր թշնամիներն էին, նրա բարեկամները՝ մեր բարեկամները»[70]։

Ինչ վերաբերում է Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածին, գրում էր Մալկոլմ Մակքոլը «Անգլիայի պատասխանատվությունը Հայաստանի առջև» մեղադրական իր հոդվածում, այն մնաց որպես մեռած մի տառ։ Թուրքիան երբեք եվրոպական պետություններին չհաղորդեց պայմանագրի իր պարտավորությունների ուղղությամբ կիրառելիք միջոցառումների մասին, որովհետև որևէ միջոցառում իր կողմից, բնավ չէր ձեռնարկվել։ Իսկ պետությունները հաշտվեցին Թուրքիայի կողմից միջազգային պարտավորության խախտման հետ։ «Այդ բարձրագույն աստիճանի ամոթալի փաստի համար գլխավորապես և բոլորից շատ պատասխանատու է Անգլիան»[71]։

XIX դարի 80-ական թվականների երկրորդ կեսից, Եգիպտոսի գրավման շնորհիվ, Անգլիայի հետաքրքրությունը Հայկական հարցի նկատմամբ ընկնում է, տեղը զիջելով Բ. Դոան բարյացակամությունն ստանալու ձգտմանը։ Ուստի և «Կապույտ գիրքը», որը մինչև այդ լի էր Թուրքիայի քրիստոնյա ազգաբնակչության հարստահարությունները նկարագրող պատկերներով, այդ շրջանում դադարում է Արևմտյան Հայաստանին վերաբերող փաստաթղթեր տպագրել։

Հետագայում անգլիական դիվանագետները սառնասրտորեն խոստովանում էին, որ «Անգլիական պատվիրակությունը Հայկական հարցը օգտագործեց սոսկ Ռուսաստանի դեմ պայքարելու և Թուրքիայում իր դիրքերը ամրապնդելու համար» և եթե չլիներ իրենց շարադետ միջամտությունը, ապա հայերի մեծամասնությունը դեռ 1878 թ. Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրով կանցներ ռուսական դրոշի տակ[72]։

Հայկական հարցի դրական լուծումը բնավ չէր հետաքրքրում նաև Գերմանիային։ Հայ ժողովրդի ծանր վիճակը ոչ միայն չէր հուզում բիսմարկներին ու վիլհելմներին, այլ նույնիսկ հնարավորություն էր ընձեռում օգտագործել այն՝ իրենց աշխարհակալական նպատակներին հասնելու համար։

Ցարական դիվանագիտությունն էլ երկդիմի քաղաքականություն էր վարում։ Ռուս դիվանագետները Բեռլինի կոնգրեսում հայկական պատվիրակությանը պատասխանում էին, որ չեն կարող պաշտպանել հայերին, քանի որ «Արևելքի քրիստոնյաները չեն աջակցել Ռուսաստանի քաղաքականությանը»[73]։ Հայտնի է նաև այն, որ կոնգրեսի օրերին Մ. Տ. Լոռիս-Մելիքովը հայ պատվիրակներին խորհուրդ էր տալիս ինքնավարություն պահանջել Կիլիկիայում, որովհետև Արևմտյան Հայաստանը Կովկասի ռազմական քարտեզներում ցծագրված է որպես Ռուսաստանի ապագա սեփականություն, այն «մեր ճանապարհն է»[74]։ Իսկ Գորչակովը որոշակի պատասխանեց, որ հայերի ինքնավարության պահանջը ինքը չի կարող պաշտպանել, որովհետև այն դուրս է իր ստացած հրահանգից[75]։

---

70 Մ. Գ. Ներսիսյան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը Թուրքական բռնակալության դեմ, էջ 313։

71 «Положение армян...», стр. 195.

72 *Ллойд Джордж*, Правда о мирных договорах, т. II, стр. 390, 540.

73 Սարուխան, նշված աշխ., էջ 478։

74 Տե՛ս Հ. Սրամյան, Հուշարձան..., հ. 1, էջ 103։

75 Տե՛ս Սարուխան, նշված աշխ., էջ 462։

Այսուհանդերձ, ժամանակի հայ գործիչների զգալի մասը հակված էր Ռուսաստանի կողմը և նրան գերադասում էր ոչ միայն Թուրքիայից, այլև եվրոպական մեծ տերություններից, իրավացիորեն գտնելով, որ անկախություն ձեռք չբերելու դեպքում արևմտահայ ժողովուրդը նույնպես իր բախտը պետք է կապի Ռուսաստանի հետ

Բեռլինի պայմանագիրն ստորագրելուց երկու ժամ առաջ հայ պատվիրակները մի վերջին բողոքագիր ներկայացնելով կոնգրեսին, իրենց առաքելությունը համարեցին ավարտված։

«Հայկական պատվիրակությունը,— ասված էր այնտեղ,— շուտով կմեկնի Արևելք, իր հետ տանելով այս դասը։ Այնուամենայնիվ նա հայտարարում է, որ հայ ժողովուրդը երբեք չի դադարի իր ձայնը բարձրացնել, մինչև որ Եվրոպան կատարի նրա պահանջների արդար դատաստանը»[76]։

Իսկ Հայկական հարցը, որն իր էությամբ արևմտահայության և Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման հարցն էր, այնպես էլ իր լուծումը չստացավ...

* * *

Բեռլինի կոնգրեսի ավարտն ու 61-րդ հոդվածի ստեղծման լուրը Արևմտյան Հայաստանի հայ բնակչությանը հասավ սպառնալիքի այն ահազանգի հետ, թե հարևան Թուրքերն ու քրդերը հենց այդ հոդվածի պատճառով իրենց պետք է կոտորեն։

Այդ սարսափը արագացրեց հայերի զանգվածային արտագաղթը, որն սկսվել էր դեռ պատերազմական գործողությունների ժամանակ և հղի էր ողբերգական հետևանքներով։ Թողնելով իրենց հինավուրց հայրենիքը, գաղթողները հաճախ այրում էին հացահատիկն ու խոտի դեզերը և Արևելյան Հայաստան խուժում սրահալած ու մազապուրծ, ուսներին մուրացկանի մաղախն ու գաղթի ճանապարհի փոշին։ Ողողելով Երևանի նահանգի փոքրիկ տարածքը, նրանք գերբնակչություն էին ստեղծում այնտեղ, կամ ճանապարհը շարունակում դեպի ռուսական հեռավոր տափաստանները։

Ի դեպ, ցարական կառավարությունը գաղթած հայերից շատերին Երևանի նահանգում հող չլինելու պատրվակով բնակեցնում էր Հյուսիսային Կովկասում և այլուր, մինչդեռ նույն շրջանում ռուս վերաբնակիչներ էր տեղափոխում Կարսի մարզ, Արարատյան դաշտ և Շիրակ։

Պատրիարքարանը գործնական միջոցների դիմեց ահաբեկված ժողովրդին գաղթելու մտադրությունից ետ պահելու համար։ Համոզելու նպատակով գավառներ մեկնեցին մի շարք գործիչներ։ Հարց դրվեց, որ Բ. Դուռը արագացնի բարենորոգումների կենսագործումը։

1878 թ. օգոստոսին Արևմտյան Հայաստանի տարբեր շրջաններում սկրսվեցին խստագույն ճնշումներ, ընդհուպ մինչև առանձին անձանց ձերբակալությունն ու աքսորը։ Առաջին զոհերից մեկը դարձավ «Ազգային երգարանի» հրատարակիչ Եղիա Տնտեսյանը, որը չդիմացավ բանտային կյանքին և շուտով մահացավ։

Բեռլինի կոնգրեսից հետո արևմտահայերի դրությունն ավելի վատթարացավ։ Բալկանյան երկրների անջատումն ահաբեկեց Թուրք ազգայնական-

76 Ե. Բագալյան, Հայկական հարցը Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրում և Բեռլինի կոնգրեսում 1878 թ., Երևան, 1955, էջ 161 (Հավելված, արխիվային փաստաթղթեր)։

ներին և նրանց ուշադրությունը սևեռեց Արևմտյան Հայաստանի վրա։ Նախ, կեղծված տվյալներով պակաս ցույց տալով Արևմտյան Հայաստանի հայ ազգաբնակչության թիվը, որտեղ նրանք հարաբերական մեծամասնություն էին կազմում, թուրքական իշխանությունները քիչ անց, բռնի ձուլման ու զանգվածային ջարդերի միջոցով ձեռնարկեցին այն արհեստականորեն նվազեցնելուն։

Հույների և բալկանյան մյուս ժողովուրդների ապստամբություններն ու նրանց դուրս գալը Օսմանյան կայսրությունից, ինչպես նաև ազգային փոքրամասնությունների հովանավորի անվան տակ, Թուրքիան բաժանելու համար մեծ տերությունների ձեռնարկած ջանքերն արագացնում էին հայերի ոչնչացման՝ օսմանյան պետության քաղաքական ծրագրով ուղեգծված պլանի իրագործումը։

Հայ գործիչները մեծագույն վտանգ էին կանխագուշակում արևմտահայության համար, եթե նա ազատության դրոշով մղած պայքարի ճանապարհին չկազմակերպվեր և պատրաստ չլիներ զենքով պաշտպանելու իր գոյությունը։

[redacted]